

му підприємстві (установі, організації) з урахуванням особливостей суб'єктів та умов праці;

б) виникнення взаємних прав та обов'язків у сторін договору, що породжує зобов'язальні правовідносини.

В результаті дослідження нами обґрунтований висновок про те, що договір як форма регулювання трудових відносин є, з одного боку, історично обумовленим процесом, з іншого – об'єктивно існуючою умовою сьогодення в умовах переходу до ринкових відносин із поступовим поєднанням централізованого з договірним методом регулювання відносин найманої праці. Окрім того, саме договір, на наше переконання, з урахуванням тих функцій, які він виконує як регулятор трудових відносин, є перспективою майбутнього та засобом ефективного регулювання зазначених відносин.

¹ Прокопенко В. І. Трудове право України: Підручник. – Х.: Фірма «Консум», 1998. – С. 45.

² Пархоменко Н. М. Договір у системі права України. Дис...канд.юрид.наук.:12.00.01. – Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 1998. – С. 65.

³ Там само. – С. 13.

⁴ Явич Л. С. Общая теория права. Л., 1976. – С. 12.

⁵ Трудовое право и научно-технический прогресс / Под ред. С. А. Иванова. – М. 1974. – С. 81-82.

⁶ Ливишч Р. З. Регулирование рынка труда // Правовое регулирование рыночных отношений в СССР. – М.: Ин-т государства и права АН СССР, 1990. – С. 16.

⁷ Гоц В. Я. Угоди в трудовому праві в умовах ринкової економіки // Кодифікація трудового законодавства України: стан та перспективи: Матеріали науково-практичної конференції; м. Запоріжжя, 25-26 червня 2004 року / За заг. ред. проф. В. С. Венедиктова. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 304 с. – С. 48-50.

Отримано 2.12.2008

Резюме

Стаття посвячена дослідженню договору в трудовому праві як форми регулювання трудових відносин. Изучается правовая природа договора в трудовом праве, исследуются характерные особенности договора как регулятора общественных отношений, его функции, природа и значение.

Л. М. НИКОЛЕНКО

Людмила Миколаївна Ніколенко, кандидат юридичних наук, доцент, професор Маріупольського державного гуманітарного університету

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗМІСТУ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ ПРИНЦИПІВ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Пізнання змісту принципів права пов'язане з їх класифікацією на групи за різними підставами. У зв'язку з закріпленням у принципах права загальної характеристики та правових особливостей суспільних відносин прийнято говорити про загальносоціальні принципи (юридична рівність, судовий захист суб'єктивних прав та ін.) і власне правові принципи. Але така класифікація принципів не безперечна, оскільки юридичне значення принципи набувають тільки після їх нормативного закріплення.

Нерідко фахівці в галузі теорії права і процесуалісти стверджують, що в окремих принципах права спостерігається востаннє економічних і соціальних процесів у правотворчій матерії, внаслідок чого вони утворюють з нею нерозривне ціле. Проте, така точка

зору не сприяє визначенню співвідношення правового і реального рівня в регулюванні суспільних відносин, вона може слугувати скоріше розумінню походження багатьох принципів, але не їх класифікації¹.

На жаль, не всі принципи, що розглядаються в теорії права, отримали законодавче закріплення в нормах господарського процесуального права. Недосконалість чинного законодавства та викликані цим проблеми використання відповідних законодавчих положень і роблять актуальною тему дослідження.

Доцільність дослідження також підтверджується недостатньою увагою з боку науковців до проблем змісту та класифікації принципів господарського процесуального права. Так, деяким аспектам принципів господарського процесуального права приділяли увагу такі вчені як Т. Є. Абова, В. Є. Беляневич, С. В. Васильєв, І. Г. Побірченко, Д. М. Притика, М. І. Тітов та ін.

Метою даної статті є розгляд та проведення аналізу змісту та підстав класифікації принципів, що діють в галузі господарського процесуального права, виявлення їх особливостей.

Залежно від форми закріплення в нормах права принципи права прийнято класифікувати на текстуальні (норми-принципи) та смислові, коли один принцип права виводиться з декількох норм. Принципи права того або іншого вигляду, як правило, знаходять повне вираження у багатьох нормах права. Спосіб нормативного закріплення принципів права повинен забезпечувати правильне його розуміння та здійснення.

Ділення всіх принципів права на три групи (загальноправові, міжгалузеві і галузеві принципи) має на меті показати обсяг регулюючої дії принципів права на суспільні відносини та специфіку їх прояву в різних умовах.

До загальноправових принципів по сукупності наукових поглядів і з урахуванням сучасного стану галузей права можуть бути віднесені: 1) демократизм; 2) гуманізм; 3) законність; 4) рівноправ'я; 5) ефективність.

До міжгалузевих принципів права відносять: 1) рівність громадян і організацій перед законом та судом; 2) процесуальне рівноправ'я осіб, що беруть участь у справі; 3) здійснення правосуддя тільки судом; 4) поєднання одноосібного та колегіального розгляду справ; 5) незалежність суддів і підпорядкування їх тільки Конституції України; 6) національна мова судочинства; 7) гласність судового розгляду; 8) поєднання усної та письмової форми судочинства; 9) змагальність; 10) безпосередність у судовому розгляді; 11) безперервність судового розгляду.

Під галузевими принципами Т. Є. Абова пропонує розуміти такі засади, які розкривають зміст галузі права. Якщо ми говоримо про галузеві принципи на відміну від загальноправових і міжгалузевих, то таке розуміння якнайкраще розкриває їх особливості. Якщо йдеться про діючі в галузі принципи права, то тоді, навпаки, слід розкрити специфіку змісту власно галузевих принципів і специфіку дії в умовах нормативного регулювання даної галузі принципів міжгалузевих і загальноправових.

На специфіку змісту загальноправових та міжгалузевих принципів, що діють в умовах конкретної галузі права, справедливо указують Д. М. Притика, М. І. Тітов та інші процесуалісти².

Класифікація принципів права здійснюється на такій підставі, як юридичне джерело їх закріплення. З цієї точки зору принципи підрозділяють на закріплені в Конституції України і закріплені в кодифікуючих процесуальних актах, інших правових документах.

У сучасних умовах представляє науковий та практичний інтерес стан тієї класифікації, яка заснована на функціональному призначенні принципів права.

Принципи, що діють в галузі господарського процесуального права, в основному, зводяться до двох груп: організаційно-функціональні принципи, що визначають умови здійснення правосуддя, і функціональні, які характеризують розвиток процесу. З цієї точки зору до першої групи принципів господарського процесуального права відносяться принцип здійснення правосуддя господарським судом; принцип призначення на посаду суддів господарських судів; принцип одноособового і колегіального розгляду справ; принцип самостійності суду, незалежності суддів і підкорення їх тільки законам; принцип рівності організацій і громадян перед законом і судом; державна мова судочинства в господарському суді.

До другої групи відносяться принципи: диспозитивності; змагальності; процесуального рівноправ'я сторін; поєднання усної й письмової форми судочинства; безпосередності та безперервності.

Всі принципи права, що діють в галузі господарського процесуального права, є провідними ідеями-розпорядженнями. Тому безпідставно виділяти серед них більш або менш важливіші, оскільки вони можуть бути зрозумілими лише з погляду їх системної організації.

Якщо серед сукупності принципів, що діють в галузі господарського процесуального права, піддаються спеціальному аналізу окремі принципи, то це може бути пов'язано не з їх особливою значущістю, а з тими завданнями, які стосовно цієї групи принципів стоять перед процесуальною наукою. Іншими словами, основну роль принципи набувають в цілях конкретного дослідження.

Принцип здійснення правосуддя господарським судом нормативно закріплений у Законі України «Про судоустрій України» та Конституції України (ст. 124). Господарські суди є не тільки складовою частиною єдиної судової системи України, але і представляють самостійну гілку судової влади. Тільки господарські суди мають право приймати до свого розгляду і вирішувати по суті економічні спори між суб'єктами підприємницької діяльності та інші категорії справ, віднесених до їх ведення. Організаційна діяльність господарських судів і процесуальний порядок розгляду господарських спорів визначаються процесуальними нормами, які враховують завдання та специфіку предмету їх діяльності.

Принцип призначення суддів господарських судів визначає спосіб затвердження їх на посаді. Призначення відбувається відповідно до Конституції України та Закону України «Про судоустрій України».

Поєднання одноособового і колегіального початку у формуванні складу суду характерне для процесуальної діяльності як загальних, так і господарських судів (ст. 4-6 ГПК України).

Слід зазначити, що предметом господарського процесуального права є процесуальний порядок діяльності суду, як в одноособному, так і в колегіальному складі. При одноособному розгляді справи визначення суддею рішення представляє не «інквізиційну» процедуру, а послідовне відсікання різних інтерпретацій спору, що відповідає послідовності дій судді при розгляді справи в колегіальному складі. При будь-якому складі суду суддя слухає пояснення осіб, що беруть участь у справі, виходячи з перспективи оповідання мотивувальної частини того рішення, яке йому належить скласти. Отже, незалежно від кількісного складу членів суду якість професійної діяльності кожного окремого взятого судді не міняється.

Гарантії об'єктивності та безсторонності судового розгляду забезпечуються зовсім не кількісним складом суду. За будь-яких умов об'єктивність, професіоналізм та сумлінність розгляду господарської справи виявляються в мотивувальній частині ухваленого рішення, в якому дається оцінка кожному доказу, зібраному у справі, і всій їх сукупності. Тому сумлінність розгляду спорів досягається не формальною ознакою кількісного складу суду, а неухильною вимогою закону й судового нагляду в частині вказівки в судовому рішенні ясних та обґрунтованих мотивів підсумкових висновків у справі.

Кількісний склад суду є організаційною проблемою, яка залежно від ряду обставин або сприяє створенню умов відправлення правосуддя, або створює істотні перешкоди.

З урахуванням викладеної позиції навіть при збереженні колегіального порядку розгляду спорів по ряду категорій справ або в ряді судових інстанцій законодавець з багаторічного досвіду Японії та інших країн має можливість встановити гнучкіші правила колегіальності, включаючи слухання справи у складі двох суддів, при розбіжності думок яких перевагу мав би голос головуючого. Такий спосіб колегіального розгляду спорів цілком прийнятний для першої та апеляційної судових інстанцій. Його використання в сучасних умовах було б цілком доречно і виправдано.

Принцип державної мови судочинства (ст. 3 ГПК України, ст. 10 Закону України «Про судоустрій України») означає його використання як при усному веденні процесу,

так і в діловодстві. Особам, що беруть участь у справі, які не володіють українською мовою, забезпечується право виступати, знайомитися з матеріалами справи, отримувати процесуальні документи із залученням до участі в судовому засіданні та поза ним перекладача.

Принцип поєднання усної та письмової форми судочинства найкращим чином сприяє з'ясуванню фактичних обставин справи, оскільки для повідомлення суду одних відомостей більше придатна усна форма передачі інформації, для повідомлення інших відомостей – письмова форма. За таких умов недоцільно будувати судовий процес тільки на одній із цих форм.

З'ясування фактичних даних у справі проводиться в усній формі, що сприяє особистому спілкуванню суду з учасниками процесу. Ця обставина не дозволяє стверджувати, що господарський процес є письмовим або переважно письмовим. Усна форма судочинства пов'язана з поясненнями осіб, що беруть участь у справі, інших учасників процесу, а також з оголошенням всіх документів, наявних у матеріалах справи.

Крім усної форми господарський процес характеризується письмовою формою судочинства, яка визначає обсяг документів у справі, клопотань, що фіксуються, і пояснень, результатів їх розгляду та правової оцінки. Значущість письмової форми господарського судочинства визначається багатьма обставинами. По-перше, підставою порушення провадження у справі є письмовий документ, оформлений у встановленому процесуальним законом порядку. По-друге, суд у ході підготовки справи до слухання і проведення судового засідання приймає від осіб, що беруть участь у справі, документи, які відносяться до предмету та підстав заявленої вимоги. По-третє, письмове ведення процесу виявляється у веденні протоколів судового засідання. По-четверте, письмово оформляються всі судові акти, якими вирішуються окремі питання (про призначення експертизи та ін.), а також підсумкові результати судового розгляду, що фіксуються в резолютивних та повних (мотивованих) судових актах.

Принцип безпосередності має відношення до способів сприйняття суддями фактичних матеріалів справи, що містяться в документах, поясненнях осіб, які беруть участь у справі, інших учасників процесу.

З філософської точки зору, судове пізнання, як правило, є опосередкованим. Проте особисте дослідження документів, інших доказів, зібраних у справі, – необхідний спосіб досягнення істини на заявлену вимогу. Якщо при колегіальному слуханні справи хто-небудь з суддів з тих або інших причин не брав участі в безпосередньому вивченні доказів, то він не має права брати участі у винесенні акту правосуддя.

Принцип безперервності судового розгляду не виключає можливості оголошення перерв у судовому засіданні для відпочинку, для надання необхідного часу з метою підготовки додаткових доказів у даній справі.

Разом із названими принципами, що діють в галузі господарського процесуального права, необхідно розглянути принцип, який є в сучасній науці господарського процесуального права дискусійним. Йдеться про принцип об'єктивної істини, який у діючих нормах господарського процесуального права не вказано, оскільки більшість господарських процесуальних норм та загальний сенс процесуального закону виходять з конструкції істини формальної.

Під принципом об'єктивної істини розуміють основоположний початок процесу, відповідно до якого суд, зберігаючи безсторонність, створює умови для всебічно і повного дослідження обставин справи³.

На думку Т. В. Сахнової, в господарському процесі також має місце об'єктивна, а не формальна істина, оскільки виявлення дійсно існуючих юридичних фактів зумовлено функціями органу правосуддя, а процесуальний закон містить лише нову розстановку акцентів щодо розуміння істини і шляхів її досягнення⁴.

Погодитися з викладеними трактуваннями об'єктивної істини не уявляється можливим. Під об'єктивною істиною розуміється точна відповідність висновків і думок, що формуються судом, встановлених ним фактів і правовідносин, дійсності. Така відповідність досяжна на рівні вимоги закону тільки за наявності законодавчого закріплення принципу активності господарського суду в зборі доказів у справі.

Пропозиція С. В. Курильова використовувати всі процесуальні засоби для отримання достовірних даних, а при неможливості отримання достовірних результатів встановлювати ймовірнісні факти для правильного розгляду та рішення справи підтримки не отримало, оскільки такий підхід визнавався відступом від об'єктивної істини⁵. Не отримала підтримку й спроба І. М. Зайцева провести заміну принципу об'єктивної істини принципом обґрунтованості судового акту⁶. Під обґрунтованістю розуміється лише одна зі сторін об'єктивної істини, що виражається у відповідності фактичної підстави судового акту дійсним обставинам справи.

Ця сторона має відношення лише до завершальної стадії судового розгляду – стадії винесення остаточного судового акта у справі, тоді як принцип об'єктивної істини включав всю ту безліч сторін, які пов'язані з пошуком, оцінкою, обґрунтуванням і побудовою висновків.

Оскільки законодавець відмовився від принципу активності господарського суду в зборі доказів у справі, а суд має право витребувати докази у справі, але не інакше як за ініціативою зацікавлених осіб, що беруть участь у справі, ні про яку об'єктивну істину як мету господарського судочинства говорити не доводиться. У чинному господарському процесуальному законі закріплена конструкція формальної істини, яка з урахуванням виявлених обставин справи може співпадати з істиною об'єктивною, але може й різнитися.

За ознакою формальної істини законним і обґрунтованим визнається не той судовий акт, який відповідає дійсним обставинам справи, а той судовий акт, який відповідає матеріалам справи, що збираються виключно за ініціативою осіб, що беруть участь у справі.

Активність суду та змагальність сторін – процесуальні принципи, як правило, взаємовиключні в механізмі процесуального регулювання. Жоден із них не створює ідеальних умов для оперативного і правильного розгляду спору, оскільки при активності суду, тобто переважанні слідчих початків у судовому процесі, позиції сторін відрізняються крайньою пасивністю. Вся рутинна робота зі збору доказів у справі перекладається сторонами на суд. Значною мірою цією обставиною пояснюється і хронічне перевантаження українських судів. При змагальності сторін можливо недосягнення об'єктивної істини у справі, яка, як показує досвід, не гарантована навіть в умовах активності суду при зборі доказів у справі.

Уявляється доцільним у господарському процесі зберегти принцип змагальності сторін, в умовах якого кожна заінтересована особа, самостійно або за сприяння суду, має можливість збирати докази у справі, захищати свої права та інтереси з урахуванням диспозитивності в господарському процесі. Разом із тим у господарському процесуальному законі необхідно вказати гранично чіткі межі сприяння господарського суду, відомі та зрозумілі всім учасникам процесу. За вказаних умов вірогідність збігу істини об'єктивною з істиною формальною буде високою, а можливі упущення сторін повинні компенсуватися представленням додаткових документів у будь-яку судову інстанцію. Такий підхід має наступну мету: покласти клопоти зі збирання доказів на сторони за сприяння суду; надати суду право роз'яснювати особам, що беруть участь у справі, особливості заявлених вимог з урахуванням їх правової оцінки, фактичних обставин та засобів доказування; вирішувати питання про пошук об'єктивної або формальної істини з урахуванням реалізації диспозитивності особами, що беруть участь у справі, в частині вільного розпорядження ними процесуальними та матеріальними правами.

Таким чином, зміст кожного принципу і системи принципів, що діють в галузі господарського процесуального права, визначається законодавцем і має нормативне закріплення. Розвиток господарського процесуального законодавства не повинен порушувати той баланс у системі принципів, який необхідний для виконання кожним принципом своїх функцій.

¹ Алексеев С. С. Структура советского права. – М.: Юридическая литература, 1975. – С. 12.

² Прутика Д. М., Тітов М. І., Щербіна В. С. та ін. Арбітражний процес. – Х: Консул, 2000. – С. 15.

³ Харитонова Е. И., Харитонов Е. О и др. Хозяйственное процессуальное право Украины. – Харьков: Одиссей, 2007. – С. 22.

⁴ Сахнова Т. В. Реформа цивилистического процесса: проблемы и перспективы // Государство и право. – 1997. – № 9. – С. 53; Васильев С. В. Хозяйственное судопроизводство. – Харьков: Эспада, 2004. – С. 38.

⁵ Курьлёв С. В. О достоверности и вероятности в правосудии // Правоведение. – 1968. – № 1. – С. 63-71.

⁶ Зайцев И. М. Сущность хозяйственных споров. – Саратов, 1974. – С. 154.

Отримано 3.04.2008

Резюме

В статье рассматриваются основные аспекты содержания и классификации принципов хозяйственного процессуального права. Автор выявляет особенности каждого принципа действующего в хозяйственном судопроизводстве, обосновывает необходимость развития принципа состязательности, а также необходимость закрепления содержания каждого принципа на законодательном уровне.

Г. Г. ХАРЧЕНКО

Георгій Георгійович Харченко, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного університету внутрішніх справ

ДОКТРИНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ ІНСТИТУТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Природа відносин власності однакова за своєю суттю в різних регіонах світу. Її зміст має передусім соціальну спрямованість, адже безпосередньо пов'язаний з природою людини як соціального суб'єкта. Проте, це зовсім не означає відсутність на рівні законодавств окремих країн різних підходів щодо правового регулювання відносин власності, адже відтворити в праві реальний зміст власності повною мірою – задача занадто складна, якщо не сказати – неможлива, а тому англосаксонське або, приміром, континентальне право лише деякою мірою, по-своєму, відтворює в правовій системі певні окремі аспекти цього явища, з властивими їм особливим розумінням такого речового права як право власності.

Задача вивчення та розкриття в праві феномену власності ускладнюється сьогодні не лише особливостями історичного розвитку окремих держав, що, безперечно, має місце і не може не враховуватися при наукових дослідженнях цього явища, але й відмінностями процесу становлення власності як правового інституту в цих державах, складністю самої її природи.

В англосаксонських наукових колах, аналізуючи історичні передумови формування інституту права власності, дуже часто з цього приводу посилаються на слова відомого англійського філософа І. Бенґама, який зазначав, що «право власності і закон народжуються та вмирають разом. Поки не були створені закони, не існувало права власності; відмінити закони і зникне саме право власності»¹.

Отож, як бачимо, правова природа інституту права власності історично пов'язана з самим розвитком права, специфіка якого визначала особливості змісту відносин власності в кожній окремо взятій країні.

Саму власність як об'єкт дослідження можливо розглядати принаймні в двох площинах: економічній та правовій. Хоча, без сумніву, лише цими двома напрямками роль цього інституту в житті суспільства та держави не вичерпується. Певною мірою можна